भारतीय राज्यव्यवस्था नोट्स

स्वतंत्र भारताचे आतापर्यंतचे उपराष्ट्रपती – १९५२ ते २०२३

निवडणुक वर्षे	विजयी उमेदवार (उपराष्ट्रपती)	प्राप्त मते	प्रमुख प्रतिस्पर्धी	प्राप्त मते %
1952	डॉ.एस.राधाकृष्णन	-	बिनविरोध	-
1957	डॉ.एस.राधाकृष्णन	-	बिनविरोध	-
1962	डॉ.झाँकीर हुसेन	568	एन. सामंत सिंह	14
1967	व्ही.व्ही.गिरी	468	प्रो. हबीब	192
1969	जी.एस.पाठकक	400	एच.व्ही.कामथ	156
1974	बी. डी. जत्ती	521	एन. ई. व्होरो	141
1979	एम. हिदायतुल्ला	-	बिनविरोध	-
1984	आर.वेंकटरमण	508	बी.सी.कांबळे	207
1987	डॉ.शंकर दयाल शर्मा	-	बिनविरोध	-
1992	के.आर.नारायणन्	700	काका जोगिंदरसिंह	1
1997	के.कृष्णकांत	441	सुरजीतसिंह बर्नाला	273
2002	भैरवसिंह शेखावत	454	सुशीलकुमार शिंदे	305
2007	मोहम्मद हमीद अन्सारी	425	नजमा हेपतुल्ला	222
2012	मोहम्मद हमीद अन्सारी	490	जयवंत सिंह	238
2017	मोप्पावरपू व्यंकय्या नायडू	516	गोपाळकृष्ण गांधी	244
2022	जगदिप धनखड	...	मार्गारेट अल्वा	...

31/71

13. पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ
भाग V कलम 74, 75 व 78

- **स्वीकार** - इंग्लंड
- देशाचा वास्तविक प्रमुख असतो. लोकसभेचा नेता असतो.
- **पंतप्रधान अध्यक्ष** - निती आयोग, राष्ट्रीय विकास परिषद, राष्ट्रीय एकात्मता परिषद, आंतरराज्यीय परिषद, राष्ट्रीय जलसंपदा परिषद, राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधीकरण.
- **कलम 74** - राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्याकरता मंत्रिमंडळ असेल.
- **कलम 74(1)** - राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रिमंडळ असेल.राष्ट्रपती मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने कार्य करतील.
- **कलम 74(2)** - मंत्र्यांनी राष्ट्रपतीस दिलेला सल्ला न्यायप्रविष्ठ नसेल.
- **कलम 75** - मंत्र्यासंबंधी अन्य तरतुदी.
- **कलम 75(1)** - पंतप्रधानाची राष्ट्रपतीकडून नियुक्ती केली जाईल तर इतर मंत्र्यांची राष्ट्रपती पंतप्रधानाच्या सल्ल्याने नियुक्ती करतील.
- **कलम 75(1A)** - केंद्रीय मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांची संख्या
- **कलम 75(1B)** - संसदेचा सदस्य पक्षांतर बंदी कायद्याअंतर्गत अपात्र असेल तर मंत्री होण्यास देखील अपात्र असेल. (91 वी घटनादुरुस्ती 2003 नुसार समावेश.)
- **कलम 75(2)** - राष्ट्रपती मर्जी असेपर्यंतच मंत्री पदावर असतील.
- **कलम 75(3)** - मंत्रिमंडळ सामुदायिकपणे लोकसभेस जबाबदार असेल.
- **कलम 75(4)** - राष्ट्रपती मंत्र्यांना पद आणि गोपनियतेची शपथ देतील.
- **कलम 75(5)** - मंत्री म्हणून निवड झाल्यापासून 6 महिन्याच्या आत त्यांना संसदेचे सदस्यत्व प्राप्त करावे लागते अन्यथा मंत्रिपद संपुष्टात येईल.
- **कलम 75(6)** - मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते संसद कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित केले जातील.
- **पंतप्रधानाची पात्रता** - भारताचा नागरिक. वयाची 25 वर्षे पूर्ण.
- **नेमणूक** - कलम 75(1) अन्वये राष्ट्रपतीकडून केली जाते.

या संदर्भात दोन महत्त्वपूर्ण निर्णय -

राष्ट्रपती त्यास अगोदर पंतप्रधान म्हणुन नेमणुक करतील आणि ठरावीक कालावधीत बहुमत सिद्ध करण्यास सांगतील.

2) सर्वोच्च न्यायालय - 1970 : संसदेच्या कोणत्याही सदनाचा सदस्य नसलेल्या व्यक्तीस राष्ट्रपती पंतप्रधान म्हणुन नेमणूक करतील मात्र त्याने 6 महिन्याच्या आत कोणत्याही एका सदनाचे सदस्यत्व प्राप्त करणे महत्त्वाचे असते अन्यथा पद संपुष्टात येते.

- **शपथ -** राष्ट्रपती पंतप्रधानांना केंद्रीय मंत्री म्हणुन पद आणि गोपनियतेची शपथ देतात.
- **कार्यकाल -** पंतप्रधानाचा कार्यकाल घटनेत निश्चित नाही तरीही ते राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत किंवा सर्वसाधारण 5 वर्ष पदावर असतात किंवा लोकसभेत समर्थन गमवल्यास राष्ट्रपतीकडे राजीनामा देतात. तसेच राष्ट्रपती तत्पुर्वी पदावर दुर करु शकतात.

पंतप्रधानाचे अधिकार व कार्ये -

1) मंत्रिमंडळ संदर्भात -

- राष्ट्रपती केवळ अशाच व्यक्तीची निवड मंत्री म्हणुन करतात ज्याची शिफारस पंतप्रधानाने केलेली असते.
- मंत्र्यांना खातेवाटप करणे व त्यात फेरबदल करणे.
- कॅबिनेट मंत्रिमंडळाच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषविणे.
- आपल्या पदाचा राजीनामा देऊन मंत्रिमंडळ बरखास्त करणे.

2) राष्ट्रपती संदर्भात -

- कलम 74, 75, 78 ही कलमे राष्ट्रपती पंतप्रधान यांच्यातील संबंध दर्शवितात.
- राष्ट्रपती व मंत्रिमंडळ यांना जोडणारा दुवा म्हणुन काम करणे.
- मंत्रिमंडळाचे सर्व निर्णय विधी विधानाचे प्रस्ताव राष्ट्रपतींना 14 दिवसांच्या आत कळवणे.

3) संसदेच्या संदर्भात -

- पंतप्रधान लोकसभेचा नेता म्हणुन विविध भुमिका पार पाडतो.
- संसदेचे अधिवेशन बोलावणे, समाप्त करणे यासाठी राष्ट्रपतीला सल्ला देनात.
- लोकसभा विसर्जीत करण्याचा राष्ट्रपतीला सल्ला देणे.

पंतप्रधानाबाबचे अभिप्राय -

- **रॅम्से मूर -** राज्यरुपी जहाजाचा चालक असतो.
- **लॉर्ड मोर्ले -** पंतप्रधान समानांमधील पहिला असतो.
- **जेनिंग्ज -** पंतप्रधान ग्रह ज्याच्या भोवती फिरतात असा सूर्य असतो.
- **मन्रो -** पंतप्रधान राज्यरुपी जहाजाचा कॅप्टन असतो.
- **सर विल्यम हरकोर्ट -** पंतप्रधान गौण ताऱ्यामधील चंद्र असतो.
- **डॉ. आंबेडकर -** भारताच्या पंतप्रधानाची तुलना अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षाबरोबर केलेली योग्य होईल.

- **भारतरत्न प्राप्त पंतप्रधान -**
  1. पंडित नेहरू
  2. गुलजारीलाल नंदा
  3. इंदिरा गांधी
  4. मोरारजी देसाई
  5. राजीव गांधी
  6. अटल बिहारी वाजपेयी
- **मुख्यमंत्री पदावरून पंतप्रधान झालेले -**
  1. मोरारजी देसाई (मुंबई प्रांत)
  2. चौधरी चरणसिंग (उत्तर प्रदेश)
  3. व्ही. पी. सिंग (उत्तर प्रदेश)
  4. पी. व्ही. नरसिंगराव (आंध्र प्रदेश)
  5. एच. डी. देवीगौडा (कर्नाटक)
  6. नरेंद्र मोदी (गुजरात)
- **सर्वाधिक काळ पंतप्रधान राहिलेले -** पंडित नेहरू (17 वर्ष)
- **सर्वात कमी काळ पंतप्रधान राहिलेले -** अटल बिहारी वाजपेयी (13 दिवस)
- **पदावर असताना मृत्यू पावलेले पंतप्रधान**
  1. पंडित नेहरू
  2. लाल बहादूर शास्त्री
  3. इंदिरा गांधी
- **हंगामी पंतप्रधान झालेले एकमेव -** गुलझारीलाल नंदा
- **सर्वात तरूण पंतप्रधान -** राजीव गांधी (40 वर्ष)
- **सर्वात वयोवृद्ध पंतप्रधान -** मोरारजी देसाई (79 वर्ष)
- **पहिले गैर काँग्रेस पंतप्रधान -** मोरारजी देसाई
- **लोकसभेत एकही दिवस न गेलेले पंतप्रधान -** चौधरी चरण सिंग
- **राज्यसभा सभागृहाचे सदस्यत्व प्राप्त करून पंतप्रधान झालेले**
  1. इंदिरा गांधी
  2. एच. डी. देवगौडा
  3. इंद्रकुमार गुजराल
  4. डॉ. मनमोहन सिंग
- **नरेंद्र दामोदरदास मोदी -** देशाचे व्यक्ती म्हणून 15 वे तर पद म्हणून 22 वे पंतप्रधान आहेत.
- **जय जवान जय किसान -** लालबहादूर शास्त्री
- **आराम हराम हैं -** पंडित नेहरू
- **जय जवान जय किसान जय विज्ञान -** अटल बिहारी वाजपेयी
- **डिस्कवरी ऑफ इंडिया -** पंडित नेहरू
- **ऑपरेशन ब्लू स्टार -** इंदिरा गांधी
- **माहिती तंत्रज्ञानाची सुरूवात -** राजीव गांधी
- **नोटाबंदी करणारे पंतप्रधान -**
  1. मोरारजी देसाई (1979)
  2. नरेंद्र मोदी (8 नोव्हेंबर, 2016)

पंतप्रधानाचे कार्य (कलम 78) -

- राष्ट्रपती अशा व्यक्तीची निवड मंत्री म्हणून करतात ज्याची शिफारस पंतप्रधानाने केलेली असते.

- मंत्र्यांना खाते वाटप करणे व त्यात फेर बदल करणे.
- मंत्री मंडळाच्या बैठकीचे अध्यक्ष स्थान भुषविणे
- स्वत: राजीनामा देऊन मंत्री मंडळ बरखास्त करणे.
- लोकसभा विसर्जित करण्याचा राष्ट्रपतींना सल्ला देणे
- संसेदेचे अधिवेशन भरविणे व स्थगित करणे याबाबत राष्ट्रपतींना सल्ला देणे
- मंत्रीमंडळ व राष्ट्रपती यांना जोडणारा दुवा म्हणून काम करणे.
- मंत्रीमंडळाने घेतलेले निर्णय 14 दिवसाच्या आत राष्ट्रपतींना कळविणे
- सभागृहात शासनाचे धोरणे जाहीर करणे.
- **पुढील नेमणुकाबाबत राष्ट्रपतींना सल्ला देणे -**
  1. केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्य
  2. राष्ट्रीय वित्त आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्य
  3. केंद्रीय निवडणूक आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्य
  4. भारताचा महालेखापरिक्षक
  5. भारताचा महान्यायवादी

भारतातील आतापर्यंतचे पंतप्रधान - 1947-2023

क्र.	पंतप्रधानांचे नाव	वर्षे	पक्ष
1.	पंडित नेहरु	1947-1964	काँग्रेस
2.	गुलजारीलाल नंदा	27 मे ते 9 जुन 1964	हंगामी (काँग्रेस)
3.	लाल बहादूर शास्त्री	1964 ते 1966	काँग्रेस
4.	गुलजारीलाल नंदा	11 ते 24 जानेवारी, 1966	हंगामी (काँग्रेस)
5.	इंदिरा गांधी	1966 ते 1967- 1967 ते 71	काँग्रेस
6.	इंदिरा गांधी	1971 ते 1977	काँग्रेस (आय)
7.	मोरारजी देसाई	1977 ते 1979	जनता पार्टी
8.	चौधरी चरणसिंग	1979 ते 1980	जनता पार्टी
9.	इंदिरा गांधी	1980 ते 1984	काँग्रेस (आय)
10.	राजीव गांधी	1984 ते 1989	काँग्रेस (आय)
11.	व्ही.पी.सिंग	1989 ते 1990	राष्ट्रीय आघाडी
12.	चंद्रशेखर	1990 ते 1991	राष्ट्रीय आघाडी
13.	पी.व्ही.नरसिंगराव	1991 ते 1996	काँग्रेस (आय)
14.	अटलबिहारी वाजपेयी	18 ते 1966 ते 1 जुन, 1996	भाजपा (13 दिवस)
15.	एच.डी.देवेगौडा	1996 ते 1997	संयुक्त आघाडी
16.	इंद्रकुमार गुजराल	1997 ते 1998	संयुक्त आघाडी
17.	अटलबिहारी वाजपेयी	1998 ते 1999	राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी
18.	अटलबिहारी वाजपेयी	1999 ते 2004	राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी
18.	डॉ.मनमोहन सिंग	2004 ते 2014	संयुक्त आघाडी
19.	नरेंद्र दामोदरदास मोदी	26 May 2014 ते 2019	राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी
20.	नरेंद्र दामोदरदास मोदी	30 मे, 2019 पासून....	राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी